

KIRDE-EUROOPA

AJALOO

III RAHVUSVAHELINE

SÜMPOOSION

TALLINNA

LINNAARHIIVIS

■ 20.–22. septembrini 2001 toimus Tallinna Linnaarhiivis juba arvult kolmas rahvusvaheline Kirde-Euroopa ajaloo sümposion. Nende 1995. aastast iga kolme aasta järel toimunud teaduslike kokkusaamiste peakorraldaja on olnud Aue Fond Helsingis (2001. aastani Saksa Kultuuri Edendamise Fond). Aue Fondi partnerina on kõigi kolme sümposiooni korraldustöös osalenud Tallinna Linnaarhiiv; kaasa on lõõnud ka Tallinna Saksa Kultuurinstituut, Läänemere Akadeemia (Lübeck-Travemünde) ning viimasel korral Greifswaldi Ülikooli Ajaloo Instituut. Täna võib vast juba öelda, et neist esinduslikest kohtumistest Tallinna Linnaarhiivis on kujunenud tava, mille jätkumises pole põhjust kahelda – senised kolm kogemust peaksid korraldajaid vaid innustama. Kõiki sümposioone ühendav ühismõõde on olnud Kirde-Euroopa ajalugu, mille raamides on iga kokkusaamise puhuks valitud kitsam temaatika. 1995. aastal piiritleti see pealkirjaga “Soome lahe ümber. Saksakeelsete inimeste liikumine ja tegevus Kirde-Euroopas”. 1998. aastal, mil ühtlasi tähistati 750. aasta möödumist Lübecki õiguse esmamainimisest Tallinnas, kõneldi teemadel “Linn Kirde-Euroopas. Kultuurisidemed Lübecki õiguse käibeletulekust valgustusajastuni”. Nii 1995. kui ka 1998. aastal peetud ettekanded on avaldatud kogumikena Aue Fondi väljaannete sarjas.¹

¹ Der Finnische Meerbusen als Brennpunkt. Wandern und Wirken deutschsprachiger Menschen im europäischen Nordosten. Hrsg. von Robert Schweitzer, Waltraud Bastman-Bühner. – Veröffentlichungen der Stiftung zur Förderung deutscher Kultur, nr. 9. Helsinki, 1998; Die Stadt im europäischen Nordosten. Kulturbeziehungen von der Ausbreitung des Lübschen Rechts bis zur Aufklärung. Hrsg. von Robert Schweitzer und Waltraud Bastman-Bühner unter Mitarbeit von Jörg Hackmann. – Veröffentlichungen der Aue Stiftung, nr. 12. Helsinki und Lübeck, 2001.

Kolmas sümposioon oli pühendatud Tallinnast pärit rahvusvahelise mainega ajaloolase, aastail 1924–1939 Tallinna Linnaarhiivis töötanud Paul Johanseni 100. sünniaastapäevale. Seekordse temaatika “Kirde-Euroopa kui ajalooline regioon” kujunemist mõjutas muu hulgas suuresti ka P. Johanseni teaduslik pärand. Sümposiooni kontseptsiooni selgitas üks selle väljatöötajaid, kõigi seniste kokkusaamiste üks põhikorraldajaid Robert Schweitzer (Lübeck) pidulikul avaistungil Tallinna raekojas. R. Schweitzer tõdes esmalt, et mõiste “ajalooline regioon” ja selle interpreteerimine on omandanud erilise aktuaalsuse viimase poolteise aastakümne jooksul seoses Euroopas toimunud poliitiliste muudatustega. Ajaloolise regiooni mõiste valimise kohta seekordsete Tallinna-istungite teemaks ütles R. Schweitzer, et pärast kahte esimest sümposiooni, millest kumbki keskendus ühele kindlale teemale Kirde-Euroopa ruumi piires, oligi aeg küps selleks, et võtta vaatluse alla Kirde-Euroopa mõiste kui niisugune. Sümposiooni kontseptsiooni arendamisel toetuti suurel määral Berliini Ülikooli professorile, Ida-Euroopa ajaloo uurijale Klaus Zernackile, kes juba 1970. aastatel formuleeris Kirde-Euroopa kui ajaloolise regiooni mõiste, kasutades seda alternatiivina Läänemere regiooni määratlusele. Sümposiooni keskmesse oli seatud küsimus, kas termin “Kirde-Euroopa” võiks end ajalooteadusliku alusmõistena õigustada. Siit hargnes omakorda rida teemasid: Kirde-Euroopa suhe Läänemere regiooniga ja Põhja-Euroopaga; ajaloolise piirkonna struktuurid ja tunnused ja arengutegurid; kas ja kuivõrd võivad religioossed etnilised ja sotsiaalsed sisepiirid muuta regiooni mõiste küsitavaks; kas ja kuidas on termini Kirde-Euroopa sisu erinevatel ajastutel erinenud.

R. Schweitzeri sissejuhatusele järgnes Klaus Zernacki (Berliin) pikem ettekanne “Kirde-Euroopa kui ajalooline regioon”. Lähenedes enda sõnut-si Kirde-Euroopa ajaloole Tallinna–Eesti–Liivimaa prisma kaudu, esitas Zernack ülevaate Eesti ajaloost muinasajast kuni tänapäevani. Võrreldes Eesti ajaloo arenguhooni Kirde-Euroopa üldiste tendentsidega, rõhutas esineja Eesti ajaloo kokkukooluvust Euroopa kirdeosa ajalooga. 1980. aastate lõpust alanud muutuste käigus on Eesti taas saanud selle Euroopa suurregiooni iseloomulikuks osaks.

Kolme päeva jooksul kuulati ühtekokku kolmekümmend ettekannet; esinejaid oli üheksast riigist: Lätist, Leedust, Rootsist, Soomest, Poolast, Venemaalt, Saksamaalt, Kanadast ja Eestist. Külaliste-na viibisid Tallinnas ka P. Johanseni lapsed Ulla Johansen, Jens-Christian Johansen ja Andrea Boockmann.

Ettekandeid peeti viies sektsioonis: 1) “Paul Johanseni elu ja teadustöö”; 2) “Kirde-Euroopa ruumi koostisosad”; 3) “Kirde-Euroopa sise- ja välispiirid”; 4) “Kirde-Euroopa kui objektruum”; 5) “Kirde-Euroopa kui subjektiruum”. Sellegi sümpoosioni kohta ilmub tulevikus põhjalik kogumik. Alljärgnev ülevaade vahendab toonasel kolmel intensiivsel tööpäeval kõneldud õige kokkuvõtlikult.

Sümpoosioni esimene istung oli pühendatud Paul Johansenile – räägiti tema elust ja teadustööst. Lea Kõivu (Tallinn) ja Jüri Kivimäe (Toronto) ettekanded käsitlesid P. Johanseni Eesti-aastaid. Mõlema esineja sõnuni võiks võtta kokku sõnapaari-ga “oma ja võõras”: hoolimata tõsiasjast, et P. Johansen oli 1920.–30. aastate Eesti silmapaistvaim medievist ning teenekaim eestlaste ja eestluse ajaloo uurija, põhjustas tema mitte-eesti päritolu ja saksa haridustaust ikka ja jälle eesti kolleegides-ajaloolastes umbusku.

L. Kõiv vaatles P. Johanseni argipäeva komplitseerinud rahvusküsimuste ilmnemist Linnaarhiivis ja Eesti avalikkuses; J. Kivimäe valgustas lähemalt P. Johanseni kandideerimist 1938. aastal Tartu Ülikooli professoriks. Asjaolu, et eestlastest ajaloo-professorid vaidlustasid sel puhul P. Johanseni Leipzigi ülikoolis omandatud doktorikraadi vastavuse Tartu Ülikooli nõuetele, sunnib arvama, et Johanseni kompetents ja objektiivsed asjaolud jäid muu hulgas alla ka otsustajate rahvuslikele eelistustele.

P. Johanseni õpilane ja omaaegne assistent Hamburgi Ülikoolis Norbert Angermann (Hamburg) rääkis P. Johanseni 1941. aastal ilmunud artikli “Hansa tähtsusest Liivimaale” tõttu sünenud teaduskonfliktist Johanseni ja Leonid Arbusowi vahel. N. Angermann valgustas vaidluse olemust peamiselt Johanseni isikuarhiivis Lübecki Linnaarhiivis säilinud kahe teadlase kirjavahetuse (aastaist 1942–1950) põhjal.

Ulla Johansen luges ette Heinz von zur Mühleni (München) spetsiaalselt sümpoosioni päeviks kirja pandud meenutuse “Paul Johansen ja Tallinna mitesakslased”. P. Johanseni kauaaegne teaduslik partner kirjeldas 1951. aastal alanud koostööd, mis teatud moel jätkus veel pärast P. Johanseni surmaga: 1973. aastaks viis H. von zur Mühlen lõpule nende ühise uurimistöö “Sakslane ja mitesakslane keskaegses ja varauusaegses Tallinnas”; 1996. aastal ilmus H. von zur Mühleni poolt lõpetatuna ja trükki toimetatuna P. Johanseni poolelijäänud monograafia Balthasar Russowist. Kummagi suurteose valmimise loost sai nüüd kuulda vahetuid muljeid.

Isiklike mälestusi P. Johansenist vahendas ka Klaus Friedland – samuti P. Johanseni õpilane. Enn Tarvel (Tallinn) ja Eugen Helimski (Hamburgi Üli-

kool) rääkisid P. Johanseni teaduslikust pärandist: esimene kõneles P. Johansenist asustusajaloolasena, E. Helimski P. Johansenist kui etümoloogist.

E. Tarvel kordas oma sageli väljendatud hinnangut P. Johansenist kui suurimast eesti ajaloolasest ning meenutas, et P. Johanseni tuleb pidada eesti asustusajaloo uurimise rajajaks. Ettekandja tõi esile P. Johanseni uurija-isiksust iseloomustavaid jooni: tema rikkalikke erialaseid teadmisi, ajaloo abiteaduste head tundmist, mitmekülgset lähenemist allikatele ning tema uurimuste ulatuslikku allikabaasi. Tunnustades tema ideerohkust, osutas ta samas ka Johanseni kalduvusele konstrueerida nõrgalt põhjendatud hüpoteese (näiteks seisukohad Tallinna rajamisest monograafias “Põhja missioon”). Johanseni asustusajaloolase suurteose “Taani hindamisraamatu Eestimaa nimistu” kõrvale ei ole eesti ajalooteadus E. Tarveli sõnusti tänini midagi võrreldavat loonud. E. Helimski tõdes, et 20. sajandil on olnud vähe professionaal-seid keeleteadlasi, kelle panus eesti ja läänemeresoome filoloogiasse on niisama suur kui ajaloolase P. Johanseni oma. Tema sotsiaalajaloolised käsitlused põimusid alati sõnaajaloo-ga.

E. Helimski hinnangu kohaselt olid Johanseni etümoloogilised uuringud kindlalt heal 19. sajandi ja 20. sajandi alguse klassikalise keeleteaduse tasemel, seega aste kõrgemal kui “defilologiseeritud” soomeugri ja läänemeresoome etümoloogia 20. sajandi teisel poolel. Mitmekülgse poolest tuleb P. Johanseni E. Helimski meelest võrrelda 17.–18. sajandi *polyhistorite*ga. Esineja illustreeris oma üldistusi näidetega Johanseni uurimustest.

Johanseni päev lõppes Tallinna Linnaarhiivi juhataja Urmas Oolupi mõtisklusega teemal “Paul Johansen ja Eesti”.

Sümpoosioni teist päeva alustas sektsioon “Kirde-Euroopa ruumi koostisosad”. Ralph Tuchtenhageni (Heidelberg) ettekanne “Kirde-Euroopa ajalooline liiklemisgeograafia” keskendus küsimustele, mida üldse mõista “liiklemisgeograafia” all; kas ajaloolist Kirde-Euroopat saab käsitada muu hulgas ka kui ühtset liiklemisruumi; kas eksisteerisid sellele omased liiklemisüsteemid ning missugused need olid; milliste vahenditega selles ruumis ja sealt väljapoole liigeldi. Ta järeldas, et ajaloolise liiklemisgeograafia olemus Kirde-Euroopa ajaloolises ruumis on erinevatel aegadel olnud erinev, nii nagu on muutuv olnud Kirde-Euroopana mõistetav ruumgi: sõltuvalt ajastust ulatub see kord Läänemere kandist Põhja-Jäämere-ni, kord piirdub Venemaa ja Skandinaavia vahelise alaga. Toetudes sotsiaalmajanduslikule ja kultuuriajaloolisele periodiseerimiskontseptsioonile,

eristas Tuchtenhagen liiklemisgeograafiaski eelmodernset ja modernset ajastut, mille piiri paigutas 18.–19. sajandi vahetusse. Esimesel puhul mõjutasid regiooni liiklemisruumi veel suuresti Hansa-aegead traditsioonid; moodsal ajastul maailma haaranud tehnika hoogsa arengu tagajärjel omandas Kirde-Euroopa liiklemisgeograafia seniolema tu tiheduse.

Manfred Gläser (Lübeck) kõneles Läänemere-regioonist Hansa-ajal arheoloogilise ainese toel.

Stefan Troebst vaatles Kirde-Euroopa ajaloo küsimusi ülejäänud ettekannetega võrreldes pisut eksootilisemas seoses: tema teemaks oli “Kirde-Euroopa Ida ja Lääne vahelises kaubanduses varasel usajal. Armeenia vaade”.

Tiit Rosenberg (Tartu) tutvustas Raadi ja Vast-seliina mõisate omaniku Carl von Lipharti (1719–1792) ärialase kirjavahetuse põhjal, missugune oli ühe 18. sajandi Liivimaa magnaadi elukeskkond. C. von Lipharti ärimaailma kese oli Liivimaa provintsi südamikus, tähtsaimad olid kontaktid Riia-ga, kustkaudu ulatusid suhted Lääne-Euroopasse ja Venemaale. C. von Lipharti kirjavahetus kajastab vahetult ka kaasaegseid kommunikatsiooniolu-sid.

Valters Ščerbinskis (Riia) kõneles “Läti ja Põh-jamaade vaheliste tehniliste kommunikatsioonide arengust 1918–1940”. Ta nentis, et navigatsioon, õhuliiklus, telefoni- ja postside kahe piirkonna vahel olid otseses sõltuvuses partnerite majandus-ja poliitikaühendustest; kommunikatsioonid sõltusid omakorda nende maade teaduslikust, tehnilisest ja tööstuslikust arengutasemest. Kommunikat-sioonide võrgustik 1920.–30. aastatel peegeldas otse-selt poliitiliste ja majanduslike kontaktide int-en-siivsust. Peamine ühendustee Põhjamaade ja Läti vahel kulges meritsi, raudteetranspordil oli ühise maismaapiiri puudumise tõttu tühine osa, 1930. aastatel kasvas kiiresti lennuliiklus. Tihedamad olid Läti sidemed Soome ja Rootsi-ga, väga nõrgad Nor-raga.

Sektsioonis “Kirde-Euroopa välis- ja sisepiirid” kõneles Jukka Korpela (Joensuu) Venemaa ja Root-si vahelistest piiriküsimustest 14.–17. sajandil. Anti Selart (Tartu) seadis oma ettekandes “Vene-lased ja “Vene” Liivimaa allikates 13.–14. sajandi vahetuse paiku” eesmärgiks selgitada, miks ja kui-das tekkis Liivimaal “ohtliku Vene” teema. Ta osu-tas, et klassikaline ettekujutus Venemaast kui euroopaliku tsivilisatsiooni vaenlasest kujunes väl-ja 15. sajandi lõpul Rootsis, Liivimaal ja Poolas ning kandus seal edasi Läände; 13. ja 14. sajandi all-i-kates ei ole nn. Vene ohu faktor Liivimaa poliitil-i-ses retoorikas sugugi ühemõtteliselt mõistetav. Seetõttu on vajalik selgitada, millist laadi allikaga on tegemist ning missuguses kontekstis on Vene

teemat mainitud. Tegelik “Vene oht” oli 13.–14. sajandil Liivimaa jaoks veel küllalt marginaalne. Asjaolu, et 14. sajandi algusest peale mainitakse Liivimaa kohta käivates allikates sagedasti venela-si kui kristluse vaenlasi, on pigem seletatav Liivimaa sisemiste pingete kasvamisega, mis lõ-puks viis kodusõjani ordu, piiskoppide ja linnade vahel. Vaenulikud osapooled üritasid oma posit-sioonidele toetust hankida ka paavstikuurialt ja keisrilt, kasutades neis püüdlustes muu hulgas ka ümbritseva paganluse ja “skismaatilise naabruse” motiivi. Teiseks tundub “ohtliku Vene naabruse” argument olevat käibesse tulnud liivimaalaste ja leedulaste vahelise vaenuse kõrvnähtusena: Liivimaa idapiiril oli 13. sajandi lõpust 14. sajandi keskpaigani peamine vaenlane paganlik Leedu, kelle ülemvõimu all olid ka Liivimaa naaberalade venelased.

Jurate Kiaupiene (Vilnius) esitas ülevaate Lee-du ajaloost seoses Kirde-Euroopaga alates viikin-giajast kuni Poola-Leedu jagamiseni 18. sajandi lõpul. Sissejuhatuses arutles ta ajaloolise regioo-ni modelleerimise eesmärkide ja võimaluste üle. Ta mõõnis, et regioonide piiritlemise püüdlused on vähemasti hea ajutreening; samuti peaksid need avardama vaateid nii Euroopa ajaloole tervikuna kui ka tema üksikute piirkondade minevikule. Esi-neja nentis, et Leedu koht Kirde-Euroopa ajaloos tuleneb Leedu geograafilisest asukohast: kuni 18. sajandi lõpuni kujutas Poola-Leedu endast ühen-dustsooni Kirde-Euroopa ja Ida-Euroopa keskosa vahel. See hõlmas territooriume (Kuramaa, Liivimaa, Loode-Leedu), kus toimisid vastastikku üks-teist rikastades Kesk-Euroopa ning Põhja-Euroopa poliitilised, sõjalised ja majanduslikud kultuurid.

Aleksander Mõlnikovi (St. Peterburg) teemaks oli “Kirde-Euroopa etnokultuuriline süntees vara-keskajast 17. sajandini”. Selles seoses võttis ta vaat-luse alla tänapäeva Loode-Venemaa piirkonna (ku-nagise Novgorodi vabariigi ala). 15. sajandi teisel poolel allutati see regioon Moskva-Venele; 17. sa-jandi algul läks suur osa sellest Rootsile. Ettekandja iseloomustas lähemalt etnokultuurilist situatsiooni vaadeldavas ajavahemikus, mil üksksteisele järg-ne-sid soomeugri, Slaavi-Novgorodi, Novgorodi-Moskva, rootsi ning lõpuks, 18. sajandi algusest vene rahvuskultuuriline kihistus. Kõigi nende vastastikuse mõju tulemuseks oli muu hulgas suurem religioosne tolerant ja avatus võrreldes teiste Vene tsentraliseeritud riigi aladega. Viimast soodusta-sid ka Loode-Vene kaubanduslikud kontaktid han-salinnadega ja teiste Euroopa ja Ida partneritega. Esineja käsitles pikemalt ka tuntud Rjuriku-legendi ning iseloomustas kõnealuse piirkonna etnokultuurilise sünteesi kolme erinevat etappi:

1. soomeugri ja Slaavi-Novgorodi etnokultuuriliste kihistuste korrelatsiooni 9.–11. sajandil, 2. Slaavi-Novgorodi ja Novgorodi–Moskva kihtide segunemist 11. sajandist kuni 16. ja 17. sajandi vahetuseni, 3. rootsi elemendi lisandumist 17. sajandil. Kaht esimest perioodi hindas A. Mõlnikov etnokultuurilise sünteesi seisukohalt piltlikult tõusu ajana; Rootsi aega Loode-Venemaa etnilises ajaloos hindas ta aga mõõnaperioodina: Ingerimaal toimusid olulised demograafilised muutused vene elanikkonna kahjuks ning algasid ortodokssete asukate luteriseerimise katsed.

Janis Krēšlīņš (Stockholm) sõnavõtt “Suhtumine katoliiklusse Kirde-Euroopas: eraldav või siduv element?” püstitas traditsioonilistest kontseptsioonidest suuresti kõrvalekalduva teesi, et protestantluse ja katoliikluse vastastikused mõjutused on aidanud kaasa sarnase identiteeditunde kujunemisele Kirde-Euroopas. Esitatud väite tagamaade selgitamist alustas ettekandja värvika näitega katoliikluse-protestantluse sõbralikust põimumisest Stockholmis lähedal Venngarnis ühes Magnus De la Gardiele kuulunud mõisa kirikus: selles Rootsi suurvõimu ajal rajatud pühakojas domineerib üllatuslikult peaaegu katoliiklik suunitlus. Kahe religioosse maailma erinevuse kahanemisest varauusajal annab tunnistust ka protestantliku ja katoliikliku haridussüsteemi lähenemine. Sõnavõtu põhiosas analüüsis Krēšlīņš üht tema arvates Kirde-Euroopa regiooni “maastikku” ühtlustavat nähtust – harduskirjandust. Harduskirjanduses võib näha ühenduslülil erinevate religioossete traditsioonide, geograafiliste piirkondade, sotsiaalsete kihtide ning erinevate sugupoolte vahel. Vaatamata ideoloogilistele erinevustele oli katoliiklikul ja protestantlikul harduskirjandusel sarnane aluspõhi ning sarnased väljendusvahendeid; sama laadi tekste loeti keskustes ja äärealadel; need tekstid levisid erinevates sotsiaalsetes rühmades.

Sektsiooni “Kirde-Euroopa kui objektiruum” kaks esinejat kõnelesid Liivimaast kui Poola-Leedu poliitiliste ambitsioonide objektist.

Jürgen Heyde ettekande teemaks oli “Poola-Leedu aadlivabariigi Liivimaa-poliitika (1559/1561 – 1629)”. Esineja osutas, et aadlivabariigi hoiak Liivimaa suhtes ei langenud kokku konkreetsete valitsejate ja nende nõunike poliitiliste sihtidega, vaid see sõltus suuresti Poola ja Leedu seisuste hoiakutest. *Rzeczpospolita* sisemisest poliitilisest diskussioonist lähtudes eristas referent Poola-Leedu Liivimaa-poliitikas kolme perioodi. Esimesel, Liivi sõjaga alanud perioodil, ilmutas Poola aadel Liivimaa vastu vähe huvi; aadlivabariigis oli esil diskussioon Poola ja Leedu vahelise reaaluuniooni loomisest. Teine etapp algas Stefan Báthory võimuletulekuga 1576. aastal. Uus kuningas käsitas

Liivimaad kaitsevallina riigi idapiiril Moskva võimaliku ekspansiooni vastu; sisepoliitiliselt püüdis ta Liivimaad tihedamalt liita kuningavõimuga. Ühtaegu sai Liivimaa-küsimusest vastuolude objekt Poola ja Leedu aadli vahel ning tekkinud konflikt ohustas viimaks Poola-Leedu uniooni püsimist. Kodurahu huvides kinnitas Sigismund III 1589. aastal leedulastele ja poolakatele Liivimaa valitsemisametites võrdsed õigused. Kolmanda perioodi algust tähistab Varssavi riigipäev 1597. aastal. Kindlustamaks enesele liivimaalaste toetust dünastilises tülis Södermanlandi hertsogi Karliga, andis Sigismund III Liivimaa aadlile provintsi haldamisel samasugused õigused, kui olid poolakatel ja leedulastel.

Bogusław Dybaś (Toruń) analüüsis Poola-Leedu Liivimaa-poliitikat 17. ja 18. sajandil. 1660. aastast kuni Poola jagamiseni 18. sajandi lõpul. Vaadeldaval perioodil oli *Rzeczpospolita* valduses veel umbes 1/3 keskaegse Liivimaa territooriumist, mis hõlmas kolme erinevat osa: Leedu eeskujuga järgiva administratiivse korraldusega Liivimaa vojevoodkond (Latgale), Poola kuningate ja *Rzeczpospolita* lääniala Kuramaa hertsogkond ning Kuramaa piiskopkonnast kujunenud, eristaatust omav Piltene. Kõigi kolme piirkonna erinevale staatusel vaatamata püüdis keskvoim Liivimaa-valdusi sihipäraselt aadlivabariigiga integreerida. Kui Latgale näitel võib seda poliitikat hinnata õnnestunuks, siis Kuramaa ja Piltene puhul pärssis edu saavutamist muu hulgas ka nende religioosne, kultuuriline ja etniline erinevus võrreldes Poola-Leeduga.

Kristian Gerner (Uppsala) arutles oma ettekande “Kirde-Euroopa ja Rootsi suurriiklik poliitika” sissejuhatuses samuti ajaloolise regiooni mõiste piiritlemise võimaluste üle ning selles seoses kitsamalt Kirde-Euroopa mõiste üle. Ta osutas “ajaloolise regiooni” definitsiooni sõltuvusele selle määratlemiseks valitavatest kriteeriumidest (ajaloolised struktuurid ja protsessid, geograafilised piirid) ning tõi näiteid “Kirde-Euroopa” erinevast käsitamisest inglise, saksa ja prantsuse traditsioonis. Esineja märkis, et Kirde-Euroopa puhul unustatakse selle kui regiooni kujunemist määranud faktoritena arvesse võtta Hollandit, Venemaad ja Inglismaad. 17. sajandil oli just Holland sõjaliselt, majanduslikult, tehnoloogiliselt ja kultuuriliselt Kirde-Euroopa jaoks tähtsaim “tegiija”. Rootsi suurriigiks saamise kõrvalnähtus oli Rootsi euroopalikuks muutumisel, milles oli tähtis osa Hollandi laevaehitajatel, kaupmeestel ja töösturitel. Vaadeldes Rootsi kujunemist Euroopa suurvõimuks ning analüüsid Rootsi hegemoonia-perioodi Kirde-Euroopas, täheldas esineja 17. sajandi Rootsi välispoliitika järelmõjusid veel tänapäeva Rootsi välispoliitikaski. Need ilmnevad näiteks Rootsi

poliitikas Baltimaades suhtes 1980. aastate lõpust alates; tänapäeva Peterburi kohta tänase Rootsi jaoks võivat ajaloolises ja geopoliitilises mõistes võrrelda kunagise Novgorodiga.

Järgmised kaks esinejat käsitlesid Venemaa poliitikat riigi äärealade suhtes. Reinhard Nachtigal (Freiburg) andis ülevaate Venemaa ambitsioonidest ja reaalsest poliitikast tema võimu alla kuulunud aladel Valgemere piirkonnas 19. sajandi 80. aastatest kuni 1940. aastani. Regiooni sihipärane majanduslik ja strateegiline hõlvamine Venemaa poolt algas 19. sajandi lõpul samaaegselt riigi üldise industrialiseerimispoliitikaga. Rajati uusi tugipunkte – sadamaid ja ühendusteid. Kohalik soomeugri elanikkond orienteerus 19.–20. sajandi vahetusest alates üha enam autonoomsele Soome suurvürstiriigile; sealt lähtuvatele Suur-Soome ilmingutele ja karjala rahvuselisele reageeris keskvoim venestamisüritustega. 1920. aastaid nõukogude võimu all (NEP-i aeg) on hinnatud Karjala regiooni sotsiaalmajanduslik arengus edukamaks kui Tsaari-Venemaa aega. 1930. aastatel algas piirkonna intensiivne sõjalis-strateegiline hõivamine.

Robert Schweitzer arendas teemat “Kirde-Euroopa – kas “pooliku läbitungimise” või “korrekse järglasriigi hoiaku” tulemus? (Nordost-europa: Ergebnis “unvollendeter Penetration” oder “korrekten Nachfolgestaatsverhaltens”) peamiselt Venemaa Soome-poliitika näitel. Venemaa valitsemine Soome üle ei olnud Kirde-Euroopa ajaloolist regiooni lõhkuv, vaid viimasele ajalooliselt iseloomulik võimuvõtmine, võib öelda ka “regiooni loov”: Soomele kindlustati teatavasti avar autonoomia. Kirde-Euroopa kui ajaloolise regiooni seisukohalt võib konstituiivsetena hinnata ka Kuramaa minekut Vene võimu alla. Kuramaast sai traditsiooniline Saksa Läänemere-provintsi Venemaa koosseisus. Kui Latgale välja arvata, siis oli kunagisel Vana-Liivimaa alal sellega taastatud “saksa” valitsemiskorraldus. Vene riigi väikerahvaste ideaaliks sai Soome. Kuid selle asemel, et edasi minna eduka paljurahvuselise riigi teed, üritas Venemaa saada rahvusriigiks – katse, mis maksis talle viimaks tema eksistentsi. Kokkuvõtteks tõdes R. Schweitzer, et hegemoniaalvõimud suutsid Kirde-Euroopa alal “läbi tungida” vaid poolikult ning toimusid tihtilugu pigem “korrekse järglasriigina”.

Karsten Brüggemann (Hamburg) seadis oma ettekande “Vene pilk Baltikumile 19. sajandil” eesmärgiks tuua välja ajaloolisi eeldusi Moskva pretensioonidele Baltimaade suhtes ning iseloomustada Läänemere-provintsidesse suhtumise muutumist Venemaal 19. sajandi jooksul. 19. sajandi algul olid Balti provintsid oma seisusliku ja rahvusliku eripäraga Venemaa jaoks veel lihtsalt teistsugune, huvitav piirkond ja paeluv uurimisobjekt.

Veel oli väheoluline, kas Tallinn oli taani, rootsi, saksa või vene linn; “teistsugusena” ta vaid rikastas Venemaad kultuuriliselt. 19. sajandi keskpaigast, eriti aga pärast 1863. aasta Poola ülestõusu, hakkasid Vene avalikkuses domineerima rahvuslikud kategooriad. Slavofiilsed ja rahvuslikus miljöös arenes uus Baltikumivaade, mis üha enam kritiseeris baltisakslaste eriseisundit. Seda suhtumist toetasid ajaloolased (Samarin, Solovjov, Ključševski), kes legitimeerisid Venemaa pretensioone Balti provintsidele ajalooliste ja geograafiliste argumentidega. 19. sajandi viimastel aastakümnetel juurdus suhtumine Läänemere provintside võõrapärasusest kui Venemaa ajaloolist missiooni pidurdavast nähtusest; saksa ülemkihis nähti vene rahvusliku identiteedi vaenlast. 1880. aastatel algas venestamine, mille eesmärgiks oli kõigi impeeriumi osade “tugevaks tervikuks” kokkusuldamine ühtsete seaduste ja institutsioonide kaudu.

Olaf Mertelsmanni (Novosibirsk) teema oli “Sovetiseerimine kui Kirde-Euroopa ajaloo faktor”, mida ta analüüsis Eestis näitel rõhuga aastail 1940–1950. Ettekanne oli valminud Eesti NSV aegse ajakirjanduse, uuemate Eestis ja Läänes ilmunud uurimuste ja allikapublikatsioonide ning Eesti Kirjandusmuuseumis säilitatava kogu “Eesti elulood” põhjal. O. Mertelsmann kirjeldas nõukogude võimu ümberkorraldusi Eestis ning üldistas nende tulemusi. Kokkuvõttes tekkis sovetiseerimise tagajärjel “kaasategemise-ühiskond”, milles osaleti kas aktiivselt, vabatahtlikult või mittevabatahtlikult. Sellele ühiskonnale olid omased teatud seisuslikud jooned, nagu sõltuvus isiklikest sidemetest, korruptsioon ja varimajandus. Sovetiseerimist tervikuna ei saavat pidada aga edukaks: seda näitavat esmajoones Eesti edusammud majanduses, poliitikas ja ühiskonnas viimase kümne aasta jooksul, samuti Eesti staatus Euroopa Liidu ja NATO kandidaatriigina.

Sümposiooni lõpetas istung “Kirde-Euroopa kui subjektiruum”.

Kalervo Hovi (Turu) arutles teemal “Ideed Kirde-Euroopast kui “tegiast”: “Ääriiriikide-poliitika” kui illusioon või mõõdalastud võimalus”. Ääriiriikide tuumiku moodustasid kahe maailmasõja vahelisel ajal Soome, Eesti, Läti, Leedu ja Poola; teatud osa etendas ka Rumeenia. K. Hovi kõneles ääriiriikide koostööpürgimustest, eriti sõjalise kaitse liitude loomise üritustest 1920.–1930. aastatel. Tõdedes, et ühise poliitika kavatsused realiseerusid vähegi arvestusväärsel kujul vaid kolme Balti riigi vahel (Balti *Entente* 1934–1939), tõstatas K. Hovi küsimuse, kas ühise ääriiriikide-poliitika kujundamine oligi algusest peale vaid illusioon. Illusoorseks hindas referent Poola visiooni alliansist, kus väikeriigid, k.a. Soome oluksid alluta-

tud Poola huvidele; samuti Balti riikide võimaliku lootust omavahelisele kõikehõlmavale harmoonilisele majanduslikule, poliitilisele ja kultuurilisele organiseeritusele. Soome sihte tuleb pidada realistlikeks: Soome taotles toimivat koostööd valitsuste tasemel, mis funktsioneerinuks formaalsetest liitudest hoolimata.

Michael Garleffi (Oldenburg) poolt kirjalikuna lähetatud ettekanne “Baltisakslased kui Kirde-Euroopa identiteedimõtte kandjad?” tõi esile, et baltisaksa rahvusgruppi võimalik idee Kirde-Euroopa ühtsest identiteedist ei kõitnud. 19. sajandi keskpaigast hakkas hoopis kujunema visioon “Balti ühtsusest”, mis kogus jõudu reaktsioonina algavale venestamislaoline ning saavutas kõrgpunkti esimese Vene revolutsiooni ja Esimese maailmasõja lõpu vahelisel perioodil. Seda tingis vähemalt osaliselt tundmine pidevas “eriolukorras” elamisest ning teadmine enesest kui erandlikust nähtusest “euroopaliku mentaliteedi väravana” ja kultuurilise kaitsevällina. Balti eluviisi taoline topletolemus – kultuurilise eripära ja riikliku lojaalsuse koeksistents, truuus nii saksa rahvusele kui ka Vene riigile – võis olla samuti üks põhjusi, miks ei õnnestunud Balti identiteedi asemel saavutada ulatuslikumat, Kirde-Euroopa identiteeditunnet.

Viimasena kõneles Jörg Hackmann (Greifswald) teemal “Objektist subjektiks. Väikerahvaste kujunemise aspekte”.

Lõppdiskussiooni juhatasid sisse Matti Klinge (Helsingi) ja Marko Lehti (Turu) teesid. Sümpoosion päädis kolme ettekandepäeva ainesele toetava aruteluga ajalooliste alusmõistete “Kirde-Euroopa”, “Läänemere region” jt. olemusest ning nende vahekorrast.

Lea Kõiv

ARHIVAALIDE HINDAMISE ALANE SEMINAR TALLINNAS

■ 10. dets. 2001 toimus Tallinnas seminar, mille korraldas Eesti Arhivaaride Ühing koos Soome Instituudiga. Seminaril esinesid Soome arhivaarid, kes andsid hea ülevaate oma maa arhivaalide hindamise üldpõhimõtetest ja nende praktikasse rakendamisest. Huvi ka meil väga aktuaalse teema vastu täitis Soome Instituudi väikese saali viimse kohani. Seminari kuulajaid oli niihästi Rahvusarhiivist kui ka asutustest.

Arhivaaride Ühingu esimehe Peep Pillaku lühikese avasõna järel andis arhiivinõunik Raimo Pohjola ülevaate hindamisprobleemide käsitlest Soome arhiiviseadustes ja teoreetilistest seisukohtadest, mis on mõjutanud üldist hindamispoliitikat. Üldiselt on arhivaalide hindamisel viimase paarikümne aasta vältel suurenenud arhiivimoodustajate otsustusõigus. Nii näiteks kooskõlastatakse Rahvusarhiiviga vaid alatiselt säilitatavad dokumendid, säilitustähtjad määrab arhiivimoodustaja ise. Palju rakendatakse makrohindamist, mis algab juba asutuste valikust. Juba mitukümmend aastat rakendatakse massiliselt tekkivate dokumentide statistilise väljavõtu menetlust. Eriti levinud on isikuid puudutavate dokumentide (maksuametite, sotsiaalabi, haiglate jne. dokumendid) väljavõtted sünnikuupäeva alusel, milleks on eeskujul võetud Rootsist. Viimasel aastakümnel mõjutab arhivaalide hindamist üha enam infotehnoloogia areng ja asjaajamise digitaliseerumine.

Seminari peaesinejaks oli Päivi Repo-Lehikoinen, kes kahes ettekandes käsitles arhiivide hindamispoliitikat ja strateegiat ning selle praktilisi rakendusi. Avaliku sektori dokumentidest säilitatakse alatiselt 10–15 %, seega on valiku tegemine väga oluline. Eeskätt iseloomustab seda pragmaatilisus. Arhiiv määrab alatiselt säilitatavad arhivaalid, lähtudes samadest põhimõtetest ja erinevate arhiivimoodustajate dokumentidest kui tervikust. Kuna alatiselt säilitatakse suhteliselt vähe, on oluline tagada dokumentide arusaadavus ka pärast nende algsete seoste katkemist dokumentide hävitamise järel. Olulised hindamiskriteeriumid on asutuse ülesanded ja positsioon ühiskonnas, dokumentide unikaalsus, ammendavus, nende öko-